

նիշները⁴⁸: Յովնանեանը նպատակ ունէր ուսումնասիրութիւնը շարունակել միջին հայերէնի քերականութեան շարադրանքով, սակայն վախճանուում է, եւ գործն անաւարտ է մնում:

Հանդէսը պարբերաբար ծանուցել է նաեւ լեզուի այդ փուլի ուսումնասիրութեան յետագայ ընթացքի մասին: Նախ ներածական ակնարկով, ապա առաւել հանգամանալի ներկայացուել է Յ. Կարստի միջինհայերէնեան ուսումնասիրութիւնները՝ «Կիլիկեան հայերէնի արտասանութիւնն ու ձայնաւորները» եւ «Կիլիկեան հայերէնի պատմական քերականութիւնը»⁴⁹: Թարգմանաբար տպագրուել է նաեւ Կարստի «Հայերէնի -եր, -նի, -ուի, -տի յոգնակերտները» յօդուածը, որտեղ նշուած ձեւոյթները ստուգաբանուած են որպէս ստացուածքային փոխառութիւններ՝ կովկասեան բնիկներից⁵⁰:

Գրաբարի Հնչիւնական, ձեւաբանական նիւթը, շարահիւսական յարաբերութիւնները եւս ուսումնասիրուում են⁵¹: Հանդէսի

48 Տե՛ս Հ. Ղ. Յովնանեան, Հետազոտութիւնք նախնեաց ուսուցիչի վրայ, - ՀԱ., 1888, էջ 5-8, 17-21, 33-36, 77-79, 104-106, 123-125, 155-158, 168-171, 213-216, 1889, էջ 1-4, 21-24, 81-85, 105-110, 129-132, 189-192, 212-215, 237-240, 265-268, 1890, էջ 64-67, 101-105, 249-255:

49 Տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, Կիլիկեան հայերէնը, - ՀԱ., 1900, էջ 17-20, 1901, էջ 12-16:

50 Տե՛ս Յ. Կարստ, Հայերէնի -եր, -նի, -ուի, -տի յոգնակերտները, - ՀԱ., 1903, էջ 10-14:

51 Տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայերէն երկբարբառները, - ՀԱ., 1922, էջ 587-596, Հայերէնի երկբարբառները եւ բաղաձայնները, - ՀԱ., 1922, էջ 656-666, Հ. Պ. Էսպայեան, Յարակատարը դասական հայերէնի մէջ ըստ Լիոնէի, - ՀԱ., 1935, էջ 263-281, Էդ. Աղայեան, Հին հայերէնի -իւն (-եան, -ուն) -ուան հոլովումը, - ՀԱ., 1987, էջ 623-627, Լ. Խաչերեան, Գրաբարի շարահիւսութիւն. ստորադասական կապակցութիւն պարագայ երկրորդական նախադասութիւնները դասական հայերէնում, - ՀԱ., 1991, էջ 1-49, Հ. Պ. Գոճաճեան, «Առ» նախդիրի գործածութիւնը դասական գրաբարի մէջ եւ ներգոյնականը որպէս ուրոյն հոլով, - ՀԱ., 2001, էջ 1-36 եւ այլն:

տպագրութեան յատկապէս նոր շրջանում մատենագրական գործերի բառապաշարային քննութեամբ խմբաւորուում են գրաբարի բազմաթիւ չվկայուած բառեր՝ համեմատութեամբ նոր հայկազեան բառարանի, զատուում են ոչ դասական ձեւերը՝ ժողովրդախօսակցական շերտը, ինչպէս նաեւ՝ օտարաբան բառերն ու շարահիւսական կառույցները⁵²:

Այսպիսով, Հայերէնը «Հանդէս ամսօրեայում» ուսումնասիրուել է համակողմանի. թէ՛ մեթոդի առումով՝ պատմական եւ ստատիկ հայեցակէտերից, թէ՛ բովանդակութեամբ՝ քննուած խնդիրների հսկայ ծաւալի եւ ընդգրկման շնորհիւ, եւ թէ՛ ուսումնասիրութիւնների գիտականութեամբ, որն ապահովուել է Հայ եւ օտարազգի անուանի Հայագէտների ներգրաւմամբ՝ ուղղակի թղթակցութեան կամ թարգմանական յօդուածների միջոցով, եւ իհարկէ, պայմանաւորուած Մխիթարեան Հայագէտների գործուն դերով, ովքեր ոչ միայն առաջադրել են խնդիրներ եւ ի մի բերել լուծումները, այլեւ հանդէս եկել որպէս ինքնուրոյն քննական կողմ:

52 Տե՛ս Ն. Բիւզանդացի, Բառք կամ վկայութիւնք արտաքոյ Նոր հայկազեան բարբառի (Ն. Բիւզանդացու անտիպնոցից), 1985, էջ 11-39, 39-48, 48-50, 50-52, Լ. Յովնանիսեան, Յովնան Ոսկերեանի թարգմանութիւնների լեզուական առանձնայատկութիւնները, - ՀԱ., 2002, էջ 1-44, Փիլոն Եբրայեցու երկերի հայերէն թարգմանութիւնների բառապաշարի առանձնայատկութիւնները, - ՀԱ., 2003, էջ 1-44, Եւսեբիոս Եմեսացու գործերի հայերէն թարգմանութիւնների լեզուական առանձնայատկութիւնները, - ՀԱ., 2004, էջ 1-42, «Նորագիտ գիրք մնացորդաց»-ի լեզուական առանձնայատկութիւնները, - ՀԱ., 2005, էջ 1-24 եւ այլն:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԲԺՇԿԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՍԿՋԲՆԱԿՈՐՄԱՆ ԵՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ստեփան Վարդանեան

Հայ միջնադարեան բժշկագիտութիւնը, որպէս Հայագիտութեան կարեւոր բնագաւառ, սկիզբ է առել շուրջ 180 տարի առաջ, երբ Սուրբ Ղազար կղզում 1832 թ. Վենետիկի Մխիթարեանները հրատարակեցին Հայ բժշկութեան դասական Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» (1184) գիրքը (22, 25, 32): Քանի որ Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարաններում գոյութիւն չուներ այդ երկի ընդարձակ տարբերակը, նրանք որպէս հիմք ընդունեցին Յրանսիայի Ազգային գրադարանի ժէ. դարի գրչագիրը (ձեռ. թիւ 246): Վերջինս հայերէն այլ ձեռագրերի հետ կարդինալ Դը Յլերիի յանձնարարութեամբ Պոլսում գնել էր Ազգային գրադարանի աւանդապահ սրբահայր Յրանսուա Սեւենը (24): Մրանից յետոյ Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարաններն իրենց հարուստ ձեռագիր բժշկարանների հաւաքածոներով մօտ մէկ հարիւրամեակ դարձան Հայ բժշկագիտական ուսումնասիրութիւնների կարեւոր կենտրոն:

Բնագրագիտական Հետազոտութիւններից բացի, այստեղ ստեղծուեցին Հայ միջնադարեան բժշկութեան պատմութեան հարցերին նուիրուած առաջին գործերը՝ Հ. Ղ. Ինճիճեանի (1758-1833) «Հնախօսութիւն Հայաստանեայց» (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1835) (16), Ա. Սուրբեանի (1851-1882) «Պատմութիւն Հայ բժշկութեան» (1881) անաւարտ աշխատութիւնը (14, 23), Հ. Ղ. Ալիշանի (1820-1901) «Հայբուսակը» (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1895) (2), Հ. Ղ. Յովնանեանի (1817-1897) «Հետազոտու-

թիւնք նախնեաց ուսուցիչի վրայ» երկ-հատորեակը (Վիեննա, 1897) (21):

Վերոյիշեալ հեղինակների ուշադրութեան կենտրոնում էին ձեռագիր Հայ բժշկարաններում առկայ դեղաբոյսերի ուսումնասիրութիւնը եւ սրա հետ սերտօրէն առնչուող բուսաբանական ու բժշկական եզրաբանութեան, ինչպէս նաեւ՝ բժշկարանների ինքնուրոյն կամ թարգմանութիւն լինելու հարցերը: Այստեղ պէտք է նշուի Հ. Արսէն Սուրբեանի՝ որպէս Հայաստանի բժշկութեան պատմութեան առաջին ուսումնասիրողի աւանդը: Նա առաջ էր քաշել այն վարկածը, համաձայն որի հայկական աստուածների պանթէոնում չի եղել առողջութիւն հովանաւորող յատուկ աստուած, այլ նրա դերը կատարել է Անահիտը: Նրա կարծիքով՝ ոսկեդարում Հայաստանում գոյութիւն չի ունեցել Հայ բժշկական գրականութիւն, եւ միայն Բագրատունեաց օրօք արաբական ազդեցութեան ներքոյ ձեւաւորուել ու հանդէս են եկել Հայ բժշկարանները եւ դեղագիտարանները: Թէպէտ նրա ոչ բոլոր հայեացքներն են ընդունուում ժամանակակից Հայ բժշկապատմութեան մէջ, սակայն նրանք խթան հանդիսացան այս ասպարէզի առաջընթացին:

Անգնահատելի է Հայագիտութեան նահապետ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի աշխատութիւնների եւ առաջին հերթին նրա «Հայբուսակի» նշանակութիւնը բժշկապատմութեան ոլորտի զարգացման համար: Ծնորհիւ իր անսպառ գիտելիքների նա կարծես դարձել էր իւրովի ազգային հանրագիտարան, որին խրթին եւ կնճոռոտ հարցերում դիմում էին իր ժամանակակիցները: Ալիշանի «Հայբուսակը» պարունակում է հսկայական տե-

ղեկավարները Հայաստանի բուսաշխարհի բուժիչ յատկությունների մասին եւ այսօր էլ ծառայում է որպէս կարեւոր աղբիւր արդի բուսաբույժների համար:

Կարելի է ասել, որ Մխիթարեան միաբանութեան երկու ճիւղերում համարեա նոյն շրջանում (1832-1926) ստեղծուել էր գիտնականների համագործակցութեան մի ուրոյն մթնոլորտ, որը յիշեցնում էր անտիկ Ալեքսանդրիայի «Մուսէյոնը»: Զբաղուած լինելով հայագիտութեան այլեւայլ կարեւոր հարցերով՝ նրանք միաժամանակ զարկ տուեցին բժշկապատմական ուսումնասիրութիւններին: Հետաքրքրական է, որ վաղամեռիկ Հ. Ա. Սուքրեանից բացի, նրանք բոլորն էլ իբրեւ Աստուծոյ պարգեւ օժտուած էին երկարակեցութեամբ: Նրանց խորհուրդն էին հայցում երիտասարդ սերնդի հայ եւ օտարազգի ներկայացուցիչները՝ բժիշկ Վահրամ Թորգոմեանը (1858-1942), դեղագործ եւ լեզուաբան Կարապետ Բասմաջեանը (1864-1942), գերմանացի բժիշկ եւ արեւելագէտ էռնստ Զայդելը (1850-1922), որոնք իրենց ողջ կեանքում կապուած են եղել Մխիթարեան միաբանութեան հետ:

Վ. Թորգոմեանը (9-13, 26), Կ. Բասմաջեանը (3) եւ է. Զայդելը (25) իրենց յօդուածներում, որոնք պարբերաբար լոյս էին տեսնում «Բազմավէպ», «Հանդէս ամսօրեայ», «Արեւելք» եւ մի շարք այլ հայ ու օտարալեզու գիտական հանդէսներում, ուսումնասիրում եւ նկարագրում էին միջնադարեան հայ բժշկարանները: Հրատարակելով Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» գրքի գերմաներէն թարգմանութիւնը (1908) եւ Ամիրզոյլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտի» հայերէն բնագիրը (1926) հայերէն ու ֆրանսերէն առաջաբանով եւ ցանկերով՝ նրանք հայ ժողովրդի գիտութեան ու մշակոյթի հետ ծանօթացնում էին ոչ միայն հայ գրասէր հասարակութեանը, այլեւ Եւրոպային: Պատահական

չէ, որ Վ. Թորգոմեանի գեկուցումը՝ նուիրուած Մխիթար Հերացուն ու նրա «Ջերմանց մխիթարութիւն» գործին, 1899 թ. մեծ դրուատանքի արժանացաւ Փարիզի Բժշկական ակադեմիայում: Իսկ Զայդելի «Ջերմանց մխիթարութեան» թարգմանութիւնը 1908 թ. Լայպցիգում ստացաւ Փուլմանի պատուաւոր մրցանակը:

Մխիթարեան գիտնականների փայլուն համաստեղութեան մէջ կը կամենայի յատուկ կանգ առնել Հ. Ղ. Յովնանեանի աւանդի վրայ: Նա թէպէտ չուներ իր հեղինակութեամբ հայ միջնադարեան բժշկութեան պատմութեանը նուիրուած մենագրութիւն, ինչպէս Հ. Ա. Սուքրեանը, սակայն, կարծես շարունակելով նրա անաւարտ գործը, անդրադարձել է հայ բժշկապատմութեան տակաւին չլուծուած հարցերին «Հանդէս ամսօրեայում» 1889-1894 թթ. լոյս տեսած յօդուածաշարում («Հայկական բժշկականութիւն ի յարաբերութեան ընդ արաբականին» (18), «Միջին եւ նոր բժշկական գրութիւնք» (19), «Ախրապատին (դեղագործութիւն)» (20)) եւ վերջապէս իր «Հետազօտութիւնք նախնեաց ուսմանի վրայ» երկհատորեակում, որի զգալի մասը նուիրուած է ԺԱ.-ԺԷ. դարերի բժշկարանների ուսումնասիրութեանը:

Այստեղ Հ. Ղ. Յովնանեանն ուսումնասիրել է հայ միջնադարեան բժշկութեան հիմնադիր Մխիթար Հերացու կենսագործունէութիւնը եւ վերլուծել մեզ հասած նրա գլխաւոր «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկի լեզուի ու տերմինաբանութեան հարցերը: Հ. Ղ. Յովնանեանը, բազմաթիւ օրինակներ բերելով գրքից, այն բնորոշում է որպէս գրաբար (առաջաբանը), իսկ բուն բնագրի լեզուն համարում է գրաբարախառն «ուսմանի» եւ զուտ «ուսմանի», այսինքն՝ միջին հայերէն: Ինքը՝ Հերացին, այսպէս է խօսում առաջաբանում իր գրքի լեզուի ժողովրդականացման կամ «ուսմանիացման» պատճառների մասին. «Եւ արարի

զսա գեղջուկ եւ արձակ բարբառով, զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց» (22):

Որպէս Հերացու գրքի լեզուի թերութիւն Հ. Ղ. Յովնանեանը նկատում է արաբերէն բժշկական եզրաբանութեան ուժեղ ազդեցութիւնը: Այդ դիտողութեան վերաբերեալ կարելի է ասել, որ Արեւելքի բժշկական գրականութեան մէջ միջնադարում լայն կիրառում էր ստացել արաբերէնը, ինչպէս արդի բժշկութեան ոլորտում՝ լատիներէնը: Զպէտք է մոռանալ նաեւ, որ «Մեծն Մխիթարը» մեզանում առաջիններից մէկն էր, որ սկսեց թարգմանել արաբերէն տերմինները եւ ստեղծել ուրոյն հայերէն եզրեր: Այսպէս օրինակ՝ «Վասն շինուածոյ եւ յօրինուածոյ աչացն» պատառիկում նա ստեղծել է -եմի վերջածանցով մի շարք բարեհունչ եւ ճշգրիտ հայկական եզրեր՝ եղջերենի (lat. cornea), խաղողենի (lat. uvea Galeni), սառնենի (lat. lens crystallina), ապիկենի (corpus vitreum) (24, 27) եւ այլն:

Հ. Ղ. Յովնանեանը յոյս էր յայտնում, որ վաղ թէ ուշ հայ մատենադարաններից որեւէ մէկում կը գտնուի «Ջերմանց մխիթարութեան» հնագոյն գրչագիրը: Նա դեռ չգիտէր, որ Սուրբ Էջմիածնի մատենադարանում արդէն յայտնաբերուել էր կիլիկեան շրջանի ԺԳ. դարի գրչագիրը, որն այժմ գտնւում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում (ձեռ. թիւ 416) (17):

Մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Հ. Ղ. Յովնանեանի մենագրութեան «Հնագոյն բժշկարանք» գլուխը, որը նուիրուած է «ի ժամանակս յաղթող թաղաւորին Հայոց Գազկայ» գրած մեր «աւագ հեքիմարանին» կամ «Գազիկ-Հեթումեան բժշկարանին» (Ժ.-ԺԳ. դդ.): Համաձայն Հ. Ղ. Յովնանեանի կարծիքի՝ խօսքը Անիի Բագրատունեաց տոհմի փայլուն ներկայացուցիչ Գազիկ Ա.-ի (990-1020) մասին է (21):

Ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տուել, որ «աւագ հեքիմարանի» բնագիրը

բազմաշերտ է. Անիի դեղագիտարանից (Ամաս) բացի, այն պարունակում է կիլիկեան շրջանի 2 գործ՝ Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութեան» համառօտ տարբերակը ու եւս մի անանուն բժշկարան: Յետազայում Վ. Թորգոյեանը «Բազմավէպ» ու «Հանդէս ամսօրեայ» հանդէսներում այն միտքն է յայտնել, որ «Գազիկի դեղագիտարանի» հեղինակն է եղել Գրիգոր Մազիստրոսը, իսկ անանուն բժշկարանինը՝ ինքը Մխիթար Հերացին (13): Ինչ վերաբերում է խմբագրի անձին, ապա, ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի ու Հ. Ղ. Յովնանեանի, դա եղել է Ներսէս Լամբրոնացու աւագ եղբայր Հեթումը:

Ուսումնասիրելով Մխիթարեան միաբանութեան Վենետիկի մատենադարանի «Գազիկ-Հեթումեան բժշկարանի» հնագոյն գրչագրի (ձեռ. թիւ 1281) լեզուն ու բժշկական եզրերը՝ նա յանգել է այն եզրակացութեան, որ յիշեալ բժշկարանը ինքնուրոյն գործ է եւ ոչ թէ թարգմանութիւն Ար Բագրի «նաւասից», ինչպէս կարծում էին ուսմանը: Եւ իրօք, թէպէտ «աւագ հեքիմարանի» Բ. ու Գ. մասերը յազեցած են արաբերէն եզրերով, սակայն, ինչպէս ցոյց են տուել մեր հետազօտութիւնները, Ա. մասի մէջ զգացւում է անտիկ բժշկութեան շուրջը, եւ կան մէջբերումներ Դիոսկորիդեսի, Ասկղեպիադեսի, Դեմոկրատեսի եւ Օրիբազեսի երկերից (24, 27):

Բնագրագիտական համեմատութիւնները թոյլ տուեցին Հ. Ղ. Յովնանեանին յայտնաբերել բազմաթիւ գլուխներ «Գազիկ-Հեթումեան բժշկարանից» Յովհաննէս հեքիմի, Ամիրզոյլաթ Ամասիացու եւ այլոց աշխատութիւններում: Ինչպէս Արեւելքում Իբն Սինայի «Կանոնը», «Աւագ հեքիմարանը» մեզանում դարձել էր բժշկական գիտելիքների շտեմարան, որից օգտւում էին միջնադարեան հայ բժիշկները՝ յաճախ նոյնիսկ չյիշատակելով իրենց աղբիւրը:

Հ. Ղ. Յովնանեանը յատուկ գլուխ է նուիրել ժէ. դարի հռչակաւոր հայ բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացու կեանքին ու «Օգուտ բժշկութեան» (1466-69), «Անգիտաց անպէտ» (1478-1482), «Ախրապատին» (1459, 1481) կոթողային գործերին: Նրա հետազոտութիւնները՝ հիմնուած բնագրագիտական, լեզուաբանական, եզրաբանական, բժշկապատմական եւ աղբիւրագիտական տուեալների վրայ, մեծապէս օգնեցին Վ. Թորգոմեանին, Կ. Բասմաջեանին, իսկ նորագոյն շրջանում (1928-2010 թթ.), երբ բժշկապատմական ուսումնասիրութիւնների կենտրոն դարձաւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանը Մայր Հայաստանում, հայրենիքում ապրող եւ ստեղծագործող հայ բժշկապատմաբաններին ու բանասէրներին՝ Ստ. Մալխասեանցին (4), Լ. Յովհաննիսեանին (32, 33, 34), Ա. Կծոյեանին (8), Ս. Վարդանեանին (1, 7, 15, 24, 27, 28, 29, 30, 31), Դ. Կարապետեանին (5, 6) եւ ուրիշներին ձեռագիր բժշկարանների ու նրանց թարգմանութիւնների ուսումնասիրման եւ հրատարակման գործում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբուսայիդ, Յաղագս կազմութեան մարդոյ, աշխ. Ս. Վարդանեանի, Երեւան, 1974
2. Ալիշան, Հայբուսակ, Վեներտիկ, Սուրբ Ղազար, 1895
3. Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Անգիտաց անպէտ, խմբ. Կ. Բասմաջեանի, Վիեննա, 1926
4. Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, խմբ. Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1940
5. Ասար Սեբաստացի, Գիրք բժշկական արհեստի, աշխ. Դ. Կարապետեանի, Երեւան, 1993

6. Բունիաթ Սեբաստացի, Գիրք բժշկութեան, աշխ. Դ. Կարապետեանի, Երեւան 1987
7. Գրիգոր Նիսացի, Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն, քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Ստեփան Վարդանեանի, Ս. Էջմիածին, 2008
8. Գրիգորիս, Բնութիւն բնութեան մարդոյ եւ նորին ցաւոց, աշխ. Ա. Կծոյեանի, Երեւան, 1962
9. Թորգոմեան Վ., Յովնանեան Ղ. Հայ բժշկական ձեռագիրք,- «Արեւելք», 1889, թիւ 1644
10. Թորգոմեան Վ., Հայ բժշկական ձեռագիրք. Մարդակազմութիւն Աբուսայիդի,- «Հանդէս ամսօրեայ», 1892, թիւ 11
11. Թորգոմեան Վ., Մխիթար Հերացի խօսած ճառը,- «Հանդէս ամսօրեայ», 1899, թիւ 8
12. Թորգոմեան Վ., Հայ բժշկական ձեռագիրք. Օգուտ բժշկութեան Ամիրտովլաթի եւ Պունիաթ բժիշկ Սեբաստացի,- «Հանդէս ամսօրեայ», 1899, թիւ 4
13. Թորգոմեան Վ., Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին. Գագիկ-Հեթումեան բժշկարան,- «Բազմավէպ», 1923, հ. 2, թիւ 1-3
14. Թորգոմեան Վ., Արսէն Վ. Սուրբեանի «Պատմութիւն հայ բժշկութեան»,- «Բազմավէպ», 1933, թիւ 2
15. Իշօխ, Գիրք ի վերայ բնութեան, քննական բնագիրը, ուսերէն թարգմանութիւնը եւ առաջաբանը Ստեփան Վարդանեանի, Երեւան, 1979
16. Ինճիճեան Ղ., Հնախօսութիւնը աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1835
17. Կարէնեան Յ., Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի սրբոյ աթոռին Էջմիածնի, Թիֆլիս, 1863
18. Յովնանեան Ղ., Հայկական բժշկականութիւն ի յարաբերութեան ընդ արա-

բականին,- «Հանդէս ամսօրեայ», 1889, թիւ 4

19. Յովնանեան Ղ., Միջին եւ նոր բժշկական գրութիւնը,- «Հանդէս ամսօրեայ», 1893, թիւ 4, 6, 11
20. Յովնանեան Ղ., Ախրապատին (դեղագործութիւն),- «Հանդէս ամսօրեայ», 1894, թիւ 1-6, 1895, թիւ 2,3
21. Յովնանեան Ղ., Հետազոտութիւնը նախնեաց ռամկորէնի վրայ, հտ. Ա-Բ, Վիեննա, 1897
22. Մխիթարայ բժշկապետի Հերացոյ Ջերմանց մխիթարութիւն, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1832
23. Սուրբեան Ա., Պատմութիւն հայ բժշկութեան,- «Բազմավէպ», 1881, հ. 1Թ
24. Վարդանեան Ստեփան, Հայաստանի բժշկութեան պատմութիւն, Երեւան, 2000
25. Mechithar's des Meisterarztes aus Her "Trost bei Fiebern", aus dem Mittelarmenischen übersetzt und erläutert von Dr. E. Seidel, Leipzig, 1908
26. Torkomian V., Un médecin arménien du XII siècle Mekhithar de Her et son "Traité

des Fièvres",- "Revue scientifique", Paris, 1899, t. XII, N 14

27. Vardanian Stella, Histoire de la médecine en Arménie, Paris, 1999
28. Vardanyan S., Amirdovlat Amasiatsi. A Fifteenth-Century Armenian Natural Historian and Physician, Delmar, New York, 1999.
29. Vardanyan S., The History of Armenian Medicine, London, 2006.
30. Амирдовлат Амасиаци, Неужное для неучей, комментированный перевод с древнеармянского С. А. Варданян, Москва, 1990
31. Варданян С., Амирдовлат Амасиаци, Москва. 1987.
32. Мхитар Гераци, Утешение при лихорадках, под ред. Л. Оганесяна, Ереван, 1955
33. Оганесян Л., История медицины в Армении от древнейших времен до конца XVIII столетия, Ереван, 1928
34. Оганесян Л., История медицины в Армении в 5 томах, Ереван, 1946-47